

ԹԱԻՐԻՋԻ ՀԱՅ ԿԵՆՆՔԻՑ

Պարսկահայը, շնորհիւ իւր ճնշուած, հարստահարուած և ստրուկ դրութեան, օտարների՝ իւր տէրերի առաջ իւր Կոյուծիւնը պահպանելու համար միշտ գլուխ խօնարհելով, քծնելով, մահմեդական տարրի մէջ ապրելով,—չարելի է ասել, որ քիչ չափով չէ ալլասերուած։ Բազմաթիւ են այն պատճառները, որոնք թաւրիղեցի հային մինչև ոսկորների ծուծը փչացրել, ապականել են։ Եւ ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել. նեխած, փչացած մթնոլորտում դարերով շարունակ ապրել և չարաւորուել, այդ անկալելի է։

Նորեկ օտարականի վրայ սարսափելի տպաւորութիւն է թողնում այս ցաւալի երևոյթը։ Եւ կարծեմ, այստեղից մեր մամուլի մէջ յաճախ երևացող թղթակցութիւնների 100-ից 99-ը վերաբերում է հասարակական (?), քաղաքական և ալլապատահական նշանաւոր թէ աննշան դէպքերին, բայց անուշադիր է թողնում ամենամեծ, ամենաթարախոտ վէրքը, որը և այստեղի հասարակական գործերի անմխիթար դրութեան բուն սկզբնապատճառներից մէկն է։

Ես չեմ կարող երեակալել այնպիսի մի ժողովուրդ. որը այնչափ սիրէր, փափայէր բամբասանքը, զրպալտելը, որպիսին թաւրիղեցի հայի ամենամեծ առաքինութիւններից մէկն է կազմում։

Նախանձը, չարամտութիւնը գտել է իւր արժանի բունը և ամենախորը արմատներ գցել։ Այլևս լուում եմ պարսկաստանցուն յատուկ այն զգուշի կեղծաւորութեան մասին, որը յայտնի է ամբողջ աշխարհին։

Ինչ անուանել այն մարդին, որը զուրկ է մարդկային ինքնասիրութեան ամենափոքրիկ զգացմունքից, որը չը գիտէ յարգել իւր և իւր ընտանիքի պատիւը,

նամուսնու Խորին ցաւով ամէն քայլափոխում տեսնում ենք, որ հայ կինը, հայի այն մաքուր օջաղի միակ պաշտպանը, իւր ամօթխածութեամբ, մաքրութեամբ և կրօնական ջերմեռանդութեամբ հայ կինը, որի բարոյականութիւնը և մաքրութիւնը վէպերի և բանաստեղծութիւնների նիւթ է դարձել, այսօր այդ հայ կինը Թաւրիզում և նորա գաւառներում բոլորովին այլ պատկեր է ներկայացնում. բարոյապէս ընկած է իւր առաջուայ դրութիւնից. նա այժմ այն չէ, նա վարակիչ, վատ, չափազանց վատ օրինակ է տալիս թէ իւր գաւառներին, ընտանիքի անդամներին և թէ ուրիշներին:

Թաւրիզում ապրող հայերը 800 տուն են: Այդ մի բուն ժողովրդի մէջ այնպիսի ողբերգական, արկածալից և խայտառակ դէպքեր են յաճախ կատարւում, որպիսիք դժուար թէ տեղի ունենան Կովկասի ամենաբազմամարդ հայաբնակ քաղաքներում:

Խիստ սովորական երեւոյթների շարքն են անցել նշանը լետ տալը, ամուսնալուծութիւն, դժբախտ ամուսինների փոխադարձ անհաւատարմութիւն (վերջինս՝ ամենասոսկալի չափով), ընտանիքի պատիւը նոյն ընտանիքի հայր համարուող զգուշի մարդու ձեռքով թուրքերին ծախելը, և դոցա նման խայտառակ և միևնոյն ժամանակ ցաւալի երեւոյթներ: Միջավայրը, մըթնօլորտը այնքան է ապականուել, որ օրերս մի հայ, որ մի ամբողջ դասակարգի (ոսկերիչների) «ըաշի» էլ է համարւում, հրապարակով տեսէք թէ ինչպէս խոստովանուեց և ուզեց արդարացնել իւր բարոյապէս ընկած ընտանիքը: Տեղացի երիտասարդներից մի քանիսը չեն կարողացել տանել այն բանը, որ մի ոմն մաշադի օրը ցերեկով մտնում է հայ ընտանիքի տուն, կնոջը կռքով զբօսնելու է տանում, նորա տանը գիշերում ու առաւօտեան շապկանց բարձրանում տան կտուրը, որ իրեն տեսնեն միւս հարեան հայ ընտանիքը, գորանով պարծենում է ևայլն: Եւ այդ բոլորը տեսնում է, տաքիներից ի վեր գիտէ այդ մասին ընտանիքի անարժան հայրը և լոււմ, նոյն իսկ... հրճւում է: Եւ երբ լետոյ երիտասարդները մահ են սպառնում թուրքին՝ եթէ վեր-

ջինս միւս անգամ երևալ հայ ընտանիքի տանը, նոյն հայ ընտանիքի հայր համարուող զարգարբաշին տեղիս առաջնորդին բողոքում է երիտասարդների դէմ և աշխատում արդարացնել իրեն սիրելի հիւր թուրքին, ասելով՝ «սովդաշի» (խօսակից) եմ գտել, թուրքը հիւպատոսարանումն է ծառայում, գործ ունիմ, ժամանակին կօգնէ:

Տեսէք թէ իւր ընտանիքի պատիւը թաւրիգեցին ինչ գնով է ծախում մաշագուն. և դոյնանման օրինակներ որքան ուղէք: Եւ դեռ սա այն հայ կնոջ պատկերն է, որը ունի տմուսին, երեխաներ .. ձեզ եմ թողնում երևակայել, ընթերցող, այն կնոջ դրութիւնը, որ այրի է, տէր ու տիրական չունի, կամ որի էրկը պանդխտութեան մէջ է գտնւում: Վերջին տիւր հանգամանքը (պանդխտութիւնը) մեծ չափով տեղի ունի և զաւառներում, օրինակ Սամստը, որ այդ կողմից յայտնի է. այդտեղ լիշեմ մի գիւղ, Խուրովա, ուր կալ 30 հայ ընտանիք, բոլորը կանայք և երեխաներ. տասը տարեկանից վեր հասակ ունեցող տղաներ և տղամարդիկ չը կան, բացի մի հատիկ ծերունուց, որը երևի դարձեալ պանդխտութեան կը դիմէր, եթէ անհամալուծ չը լինէր: Ասածս բառացի ճշմարտութիւն և շատ բնորոշ երևոյթ է ու ուշադրութեան արժանի:

Թաւրիգում երկու թէ երեք տարի առաջ, Պարսից կռուավարութիւնը, ասում են, տեղական առաջնորդին ներկայացրել է 70 հրապարակական հայ պոռնիկ կանանց մի ցուցակ և խնդրել է նորանից զսպել կամ քաղաքից հեռացնել գոցա: Եւ այդ 70 ը դեռ հրապարակական էին. բայց քանի քանիսներն են գաղտնի կերպով նոյն զղուելի արհեստով պարապում, քանի քանիսներն են թունաւորում թէ իրենց և թէ իրենց երեխաների ու ընտանիքի կեանքը, ապագան, սերունդներ փչացնում, անուն արատաւորում...

Դոցանից ոմանք զոհ են աղքատութեան, չքաւորութեան. իրենց անօգնական երեխաների և իրենց օրեկան պարէնը ձեռք բերելու համար են դիմել Թաւրիգում այդպիսիների համաբ միակ հնարաւոր արհեստին: Ոմանք սովորել, ընտելացել են հարեմական կեանքի,

ոմանց համար էլ ախտ, հիւանդութիւն և առանձին հաճութեան հարձել ալդ, և ոմանք էլ... դիրք ձեռք բերելու համար: Անշուշտ չես հաւատալ, ընթերցող, բայց գիտցիր, որ Թաւրիզում ալդպիսի բաներ էլ է կատարւում. և ալդպիսի կանայք կոչւում են խանութներ ու կտուրներ: Կանայք պաշտօնեաների մօտ մեծ դիրք և ազդեցութիւն ունին. որոնք պողտիկ են, պողտիկութիւն են անում միմիայն խաների և մեծամեծ պաշտօնեաների համար. որոնք միմիայն ալդ դասակարգի նշանաւոր մարդկանց են ընդունում իրենց մօտ, որոնք իրենց տանը պաշտօնեաների հետ միասին խորտիկներ վաճելիս՝ վճռում են այս կամ այն կալուածական և այլ խնդիրներ. և ո՞վ կը համարձակուի ալդպիսի մի խանութի խաթրին դիպչել. իսկոյն հրաման կարձակի և լուծուողներն պատժել կը տալ: Եւ ալդպիսի խանութը դիրք, ազդեցութիւն, պատիւ ունի և հալ չջերի» մօտ, տմէնքը նորա անունը պատկառանքով և ահ ու դողով են տալիս... Ահա մի հասարակութիւն, որը ամբողջովին համարեա գերի է դարձել կնոջ ձեռքին, փոխանակ նորան մէջ տեղից վերացնելու և խայտառակութիւններին մասամբ վերջ տալու: Աշխարհահռչակ Տօլստոյը եթէ տեսնէր Թաւրիզում տեղի ունեցող երևոյթները, «Յարութիւն» վէպի պէս քանի քանի ուրիշ վէպեր կարողութէր. նորան ալդպիսի դրամաների համար բազմութիւն նիւթ կը տար Պարսից դատարանը, որտեղ դատուող կանայք կամ տղայք դատուում են ալդպիսի մարդկանցից, որոնք հենց իրենք են եղել դժբախտների առաջին անկման պատճառը, որոնք գիշերը նոցա տանը լսէին անում, իսկ առաւօտեան դատում մի ինչ որ խնդրի համար ..

Հայ կանանց մեծամասնութեան ընկնելու պատճառը, իսկապէս, եթէ քննելու լինենք, կը տեսնենք որ աղքատութիւնն է, անպաշտպանութիւնն է, գոյութեան կռիւն է. մի կին, որ ունի չորս երեխայ, չունի ամուսին, չունի բարեկամ, (աղքատն ունի), չունի մի կոպէկ եկամուտ, ոչ տուն, ոչ տեղ, չի կարող երեխաների մօտից հեռանալ և գնալ ուրիշ տուն՝ լուացք անել, կար անել ու փող աշխատել,

իսկ տեղացիներն այդպիսիներին աշխատանք չեն էլ տալ... Ի՛նչ անի այդպիսի կինը, որին իրեն եղբայրն անգամ չի օգնում, իրեն եղբայրը: Չե՞ս հաւատալ, ընթերցող. սա ևս իրականութիւն է. հարուստ, դերքի տէր եղբայրը չի օգնում այնպիսի քրոջը, որը կոպէկներից զուրկ լինելու պատճառով է ընկել, որը արիւն արցունք թափելով խոստովանում է իւր յանցանքը, ու ինքը այդպէս է վարուել միմիայն իւր երեխաներին՝ գոնէ ցամաք հաց և ճրագլուս ձեռք բերելու համար:

Եւ այդ՝ Թաւրիզի «ջոջ» եղբայրը, եթէ չի օգնում իւր քրոջը, գետին էլ չի մտնում, չի էլ ամաչում այն բանից, որ պղծւում է իւր քրոջ պատիւը և ամենայն ինչ, իսկ ինքը պատուաւոր, դերքի տէր է համարւում...

Եւ այդպիսի եղբօրը Թաւրիզեցիք փառաբանում, գործերի գլուխ են կարգում, իսկ էլ այնպիսի գործերի, որտեղ պահանջւում է կռուել հասարակական բոլոր վատ փշացած բարքերի դէմ, ազնիւ, մաքուր, պատուասէր, կենդանի օրինակ ցոյց տալ ուրիշներին...

Ամօթը այս դէպքում մի ամբողջ հասարակութեանն էլ է, մի ամբողջ դասակարգին, և ո՛չ թէ միայն գիմականորուածներին:

Ո՛հ, չափազանց շատ են այդպիսի սրտածմլիկ դէպքեր. մենք սովորել ենք միշտ ակնոցներով նայել մեր, մեր կեանքի և մեր գործերի վրայ, աշխատել ենք հաւատալ, համոզուել, որ մեր կեանքը բարեխառն է, որ մեր վէրքերը բուժւում են, բայց իսկապէս ինքնախաբէութեան մէջ ենք, սոսկալի ինքնախաբէութեան: Միքիչ խորը թափանցէք ամեն բանում, մի քիչ քննադատական աչքով վերաբերուէք ձեր շրջապատին, և ձեր աչքի առաջ կը պատկերանալ մեր ասիական փուչ բարքերի ամբողջ գարշելիութիւնը, զգուանքը իւր իսկական գոյներով:

Լուսաւորութիւնն էլ է սխալ հասկացուել Թաւրիզի հայ ընտանիքներում, և այդ պատճառով նա էլ, լուսաւորութիւնն էլ է որոշ չափով նպաստել ընտանիքը անբարոյականացնելու գործում...

Օտարականի, նորեկի վրայ սարսափելի տպաւորութիւն է գործում Թաւրիզի հայ ընտանիքը: Նորեկը

ապշուժ է, տեսնելով «զարգացած» օրիորդներին, տիկիններին այն ազատ, համարձակ վերաբերմունքը դէպի իրեն, լսելով նոցա լսելի խօսքերը, որոնք ասողին քաղաքավարի են թւում, և այլն և այլն: Այդտեղ չը կայ, չը կայ հայ կնոջն ու նորա օջաղին յատուկ ամօթ-խածութեան ու պատկառանքի նշոյլն անգամ: Եւ լուսաւորութիւնը, զարգացումը այս խեղճերը «թաքս» են հասկացել. բերեմ իրական կեանքից, վերջերս տեղի ունեցած մի օրինակ, որը կը բնորոշէ Թաւրիզի, այսպէս ասած, «կրթուած» հայ աղջկայ տիպը:

Մի նշանուած օրիորդ, որի փեսացուն էլ տեղումս է լինում, սիրային արկածների մէջ է մտնում մի ուրիշ երիտասարդի հետ: Այդ մասին երբ տեղեկութիւն են տալիս աղջկայ օտարութեան մէջ գտնուող եղբօրը, և երբ վերջինս յանդիմանում է քրոջը, — օրիորդը այսպէս է պատասխանում նորան նամակով.

— «Վաղուց է անցել ստրկութեան դարը. այժմ քսաներորդ դարումն ենք ապրում. կանայք ազատ են տղամարդկանց բռնապետութիւնից և կարող են անել, ինչ որ ուզենան...»

Խեղճ լուսաւորութիւն, խեղճ Եւրոպա, չեմ կործում, որ քեզանում այսպիսի հերոսութիւններ կատարուին...

Չնայած Թաւրիզի հայութեան բարոյական այս անկման դրութեանը, այստեղ կան բազմաթիւ ընկերութիւններ, որոնք միմիայն ձեական կերպարանք են ստացել, բացի մի քանիսից:

Մի քանի հոգի հաւաքւում, կանոնադրութիւն են «մշակում», տպել են տալիս, մի փքուն, ճրճուան անուն էլ վրան դնում և ի լուր աշխարհի յայտարարում, թէ ընկերութիւն է կազմուած: Բազմաթիւ են այդպիսի ընկերութիւններ, որոնց մեծ մասը կազմուել է միմիայն անունով գոյութիւն ունենալու համար: Գոցանից ոմանք էլ այն ցանկալի օգուտը չեն կարողանում տալ, ինչ որ կարող էին, եթէ մէկ տեղից վերանային այն չարաբաստիկ, հայերիս տունը քանդող «Եւրո»-երը և կամայականութիւնները: Յիշեմ ընկերութիւններից

մի քանիսի անունները. — «Եռանդ» ընկ., «Յույս» ընկ., «Աղքատախնամ» ընկ., «Թատերասիրաց» ընկ., (երկուսը՝ Լիլաւայի և Ղալայի), «Երաժշտասիրաց» ընկ., «Հայուհեաց բարեգործական» ընկ., «Բպրոցական բարեսիրական» ընկ., «Հակալկուական» ընկ., «Լսարանական» ընկ. և այլն և այլն... Եւ այդ բոլորը կազմուել են նախաձեռնութեամբ զրսեցիների և այն տեղացի երիտասարդների, որոնք գործ չունենալով՝ պարապ թափառում են փողոցներում, և որպէս զի մի քանով զբաղուեն,—ընկերութիւն են կազմում, ժողովներ անում ու հայոց ազգի ցաւերը դարձանում...

Որ Թաւրիզում վնասակար ախտ, հիւանդութիւն է դարձել ընկերութիւններ կազմելը, դարձանում կասկած չը կայ:

Տեղիս տպարանումն էի, երբ Արամեան դպրոցի աշակերտները՝ մի գրած տետրակ ձեռներին՝ ներս մտան և առաջնորդից թոյլտուութիւն էին խնդրում այն տպելու: Վերցրի ձեռագիրը և կարդացի. կարծեմ «Աշխոյժ» անուանուած մի ընկերութեան կանոնադրութիւն էր այդ, որի ճակատին խոշոր տառերով գրուած էր հետեւեալը. — «Երրորդ դասարանցի աշակերտներից» կազմած ընկերութիւնը նպատակ ունի Պարսկաստանի զանազան մասերում դպրոցներ և գրադարաններ բանալ, որով մի փոքր նպաստած կը լինի խղճուկ ազգիս ողորմելի առաջադիմութեանը»...

Ծիծաղելի է, բայց և փաստ է սա...

Իսկապէս որ խղճուկ ազգ ենք, որ երրորդ դասարանցի երեխաների մէջ նորանց «դաստիարակները» այսպիսի մի համոզմունք են դրել...

Վերջին չարիքի պատճառներից մէկն էլ պէտք է փնտրել այն բանի մէջ, որ դպրոցական նոյն իսկ առաջին նախակրթարանի երեխային «կուռեցէք տղէք» և դորա նման երգեր են սովորեցնում, և երեխան, ի հարկէ, առանց հասկանալու, «խղճուկ ազգիս» և նորա «ողորմելի առաջադիմութեան» մասին ամենավատ համոզումն է կազմում ու այդպէս էլ մեծանում...

Բայց որքան են նպաստել զրսեցիները Թաւրիզի

Հայ ընտանիքի բարոյականի բարձրացման մասին:—Մազաչափ անգամ չեն նպաստել:

Թէւ, ինչպէս ասացի, կան զանազան բարենպաստակ ընկերութիւններ, կայ, օրինակ, «Լսարանական» ընկերութիւն, որը երեք թէ չորս տարի է ինչ գոյութիւն ունի և տարեկան քսանի չափ դասախօսութիւն է տալիս, կարգում են զանազան տեսակ նիւթերի մասին. օրինակ աստղաբաշխութեան, հնագիտութեան, բնագիտութեան, դարվինիզմի, էվօլիցիայի, բայց ոչ երբէք բարոյականութեան, երբէք Թաւրիգեցուն չեն տալիս նորա սպաւանութեամբ, ներսած կեանքի, կենցաղի ճշգրիտ զգուշի պատկերը. չի եղել մինչև այժմ մէկը, որ հրապարակով բողոքէր այդպիսի Հայ ընտանիքներում տիրող անբարոյականութեան դէմ, դէն գցէր այս ճահիճը ծածկող քողը և Թաւրիգեցուն առաջ դնէր նորա պակաս կողմերը ու ցոյց տար բարոյականութեան ուղիղ ճամբան: Ի՞նչ պատճառն է մասամբ այն է, որ վախում են, որովհետև այդպիսի մի «յանդուգն» քայլով վերաւորած կը լինին Թաւրիգի Հայ «ջօջերի ինքնասիրութիւնը, որովհետև նոքա, որոնք ձեռնհաս են այդպիսի քայլ անելու, որևէ բանով կապուած են այդպիսի աղաների, ջօջերի հետ, իսկ այս վերջինների և խանութների կոչման ու անձնաւորութիւնների մեծամասնութեան հետ սերտ կերպով կապուած է... անբարոյականութեան գաղափարը...

Վերջացնում եմ այս անգամուան ասելիքս բացարձակ կրկնելով, որ ոչ մի բան Թաւրիգում այնպիսի հսկայական քայլերով չէ առաջադիմում, որքան անբարոյականութիւնը: Պէտք է վերջապէս թողնել սլօռտախօսութիւնը, թողնել կեղծ քարոզները և աշխատել այդ սոսկալի վէրքը բուժել, որից կախուած են մնացած բոլոր ազգային, հասարակական, անձնական և այլ գործերի ցանկալի դրութիւնն ու աջողութիւնը. որովհետև միմիայն բարոյականութիւնն է, որ ազնիւ կերպով ղեկավարում է այն ամենը, ինչ որ գովասանքի և համակրանքի է արժանի:

Ազատեալ.

Թաւրիգ.